CUERA 1967 ANNADA XII 2. CUDISCHET

TEXTS DE RADIOSCOLA

PUBLICAZIUN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

REDACZIUN: Alfons Maissen EMISSIUNS: Nr. 64, 65, 66

600 ONNS LIGIA DELLA CASA DE DIU
Da Alfons Maissen, Cuera

RUIGNAS E TORS AN SURSES
Da Gregor Spinas, Tinizong

HANS ERNI, IL BAB DELLA CANZUN ROMONTSCHA
I. SIA VETA, SIA OVRA
Da Alfons Maissen

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH

Stamparia Bündner Tagblatt
Cuera 1967

CUERA 1967 ANNADA XII 2. CUDISCHET

TEXTS DE RADIOSCOLA

PUBLICAZIUN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

REDACZIUN: Alfons Maissen EMISSIUNS: Nr. 64, 65, 66

600 ONNS LIGIA DELLA CASA DE DIU
Da Alfons Maissen, Cuera

RUIGNAS E TORS AN SURSES
Da Gregor Spinas, Tinizong

HANS ERNI, IL BAB DELLA CANZUN ROMONTSCHA
I. SIA VETA, SIA OVRA
Da Alfons Maissen

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH

Stamparia Bündner Tagblatt
Cuera 1967

NOSSAS EMISSIUNS D'ATUN

EMISSIUN SURSILVANA
Mardis, ils 24 d'october 1967, dallas 14.30—15.00 h:

600 onns Ligia della Casa de Diu *
Compilaziun historica da **Alfons Maissen,** Cuera

EMISSIUN SURMIRANA
Mardis, ils 21 de november 1967, dallas 14.30—15.00 h:
Ruignas e tors an Surses Da **Gregori Spinas,** Tinizong

EMISSIUN SURSILVANA
Mardis, ils 19 de december 1967, dallas 14.30—15.00 h:

Hans Erni, il bab della canzun romontscha
I. SIA VETA, SIA OVRA
Da **Alfons Maissen,** Cuera

* N. B. Per incaps tecnics davart il Studio, ha l'emprema emissiun stuiu vegnir anticipada. Ella vegn repetida enzacu pli tard.

AVON 600 ONNS EI LA LIGIA DELLA CASA DE DIU VEGNIDA FUNDADA

Da **Alfons Maissen,** tenor dr. Gian Caduff

1367 — igl onn naschent della fuorma moderna de nies stat

Igl eveniment historic dil qual l'Engiadina, il Grischun central e la capitala grischuna ein seregurdai uonn, ils 29 de schaner a Zernez e Casti, suenter a Cuera, cun grondas festivitads, ha giu tschentau a siu temps, gest avon 600 onns il crap de fundament per la fundaziun della Ligia della Casa de Diu. Ella ei la pli veglia denter las Treis Ligias reticas. La Ligia Grischa ei, sco nus tuts savein, igl emprem vegnida fundada a Glion 1395, epi solemnamein a Trun 1424. La Ligia dellas diesch dertgiras ei vegnida fundada igl onn 1436. — Dals contacts ed dall'uniun denter las Treis Ligias ei in tec alla gada la republica retica dellas Treis Ligias reunidas semarmenida, lura nossa patria, nies cantun Grischun hodiern sesviluppaus.
Il remarcabel fatg, che la brev d'origin della Ligia della Casa de Diu, ei restada sparida bunamein in miez millenari, ha beinduras spussau considerablamein la lavur e la pussonza de questa instituziun.
La starschada e sparida de quest impurtontissim document d'origin de nossa emprema Ligia retica, engirada a Cuera, ils 29 de schaner 1367, ei schi singulara che nus stuein piarder enzacons plaids en caussa.
Pér igl onn 1861, eis ei reussiu agl enconuschent historiograf grischun Conradin de Moor de metter alla glisch il document de fundaziun e de cheutras sclarir la historia digl origin della Ligia de 1367, stada zugliada per in miez milenni en stgiradetgna. Per motivs buca dil tut clars, gie remarcabels, ha Conradin Moor silsuenter buca fatg diever sufficient de sia unica scoperta, sco quei che l'impurtonza della scartira finalmein anflada vess meritau. Anzi, ils remarcabels ed interessants scumbegls entscheivan pér da dretg, schizun per cuolpa digl anflader della purgameina digl onn 1367.
Quei che in carstgaun u l'auter tralai per in motiv u l'auter, fa in auter! Aschia eisi era daventau en quest cass. In auter historiograf grischun de renum, Wolfgang de Juvalt, publichescha 1871 siu cudisch: *Retschercas sur dil temps feudal en Currezia.* — En questa lavur critica ed intuitiva explichescha Juvalt en tutta clarezia

l'impurtonza della Ligia della Casa de Diu per igl ulteriur svilup della Rezia ord las relaziuns feudalas dil temps miez tochen alla republica e democrazia grischuna moderna. Juvalt numna igl onn 1367 in ‚crap de cantun', igl onn naschent della fuorma moderna de nies stat hodiern.
Per capir co tut ei sesviluppau tucc'ei ded ir anavos in mument en temps aunc pli vegls. Duront la regenza de Carli il grond, entuorn 800 s. Cristus, era la Rezia repartida en pliras provinzas. Ina de quellas, la part sura, vegneva numnada ‚Churwalcha'. *Walcha,* oz ‚welsch', significhescha romontsch. Churwalcha leva pia dir che quella part sura, cul liug central Cuera, vegni populada d'in pievel special, che tschontschi retoromontsch. La part carschenta della populaziun el contadi retic, quel de lungatg tudestg, ha scaffiu l'expressiun ‚Churrätien' per questa provinzia. Nus numnein ella per romontsch ‚Currezia'. Siu territori corrispundeva pressapauc alla extensiun dil cantun Grischun ded oz cun vitier il Vorarlberg. Ei setractava della pli impurtonta provinzia de nossas alps.
843 repartan ils fegls de Ludivic il pietus il reginavel francon. La Currezia croda alla Fronconia orientala, alla Tiaratudestga de pli tard. — El medem temps succeda in'autra midada d'impurtonza e de grondas consequenzas per nossa patria retica e retoromontscha. Igl uestgiu de Cuera vegn sligiaus dall'Uniun metropolitana de Milaun, — epi suttamess agl arzuestgiu de Mains.
Da quei mument crescha secapescha l'influenza tudestga. En Currezia entscheiva la germanisaziun. Ils dirigents uestgs, ministerials ed auters signurs derivan ussa per gronda part da famiglias e dinastias della Tiaratudestga dil sid. Las dignitads ecclesiasticas sco era la noblezia entscheivan a tschintschar tudestg. Era las purgameinas vegnan concepidas naven dal 12. tschentaner en quei lungatg. Era politicamein seligia la Rezia pli e pli fetg alla Germania.
Retgs ed imperaturs dil temps miez savevan buca esser da mintga temps dapertut, mirar che tut seigi adina en uorden en lur tiaras e provinzas subditas. Lur territoris eran gronds! Agl ur de lur reginavels, cunzun ella muntogna, devan els bugen tocs tiara ad emprest a ducas, conts, uestgs e prencis, ad avats ed ad auters confidents. De quels stuev'el saver sefidar, cun quels munglav'el saver quintar cunzun en situaziuns pli criticas. Ils differents signurs e migiurs surprendevan de reger ed administrar ils tocs tiara surdai, — vevan mintgaton de dar plaid e fatg al suprem per lur lavur e lur menaschi. Mo els savevan, da lur part, surschar scharschas e buccadas tiara a lur vasals. Aschia ei la situaziun territoriala daventada complicada e strusch pli surveseivla; ei deva signurs e purs de tuttas uisas, cun dretgs ed obligaziuns differentas sin in intschess bravamein scavazzau. En dispetas ed uiara scarpava in cont ni duca naven

in toc tiara ad in auter. Mureva in signur, dev'ei puspei dispetas pervia dell'ierta e dretg de successiun.

*

Bein negliu auter ch'en Currezia, ha il feudalissem caschunau tonta scaglienada e spatitschada de possess e de relaziuns de dretg sco egl embrugl de nossas valladas muntagnardas: in interessant indentergliauter de burgheis, dal duca imperial alla segneria feudala, dals vasals als libers tochen giu tiels subdits, nunlibers, servs e sclavs. Nossa tiara fageva territorialmein la pareta d'ina de nossas fritgeivlas spundas, il temps de primavera ni d'atun, cun siu mosaic de praus ed ers, truflès e stublàs, praus e muschnas, maghers caglioms, tschengals e palius. Ina pareta de pictura gaglia de beins libers e personals, de libers vischinadis, de pigns e minims possess e feudums. En tut quei viriveri steva la confusiun de dretgs ed obligaziuns, de dependenzas administrativas e giudizialas.

*

Il pli pussent suveran en Rezia era senza dubi igl uestg de Cuera. A sia pussonza seculara suttasteva (all'entschatta dil 14. tschentaner) il marcau de Cuera culs vitgs dil cuntuorn, la Tumliasca, il Surmir, l'Engiadina de sura e quella de miez cun la Bergaglia, Puschlav e la Val Müstair, sco era loghens sparpigliai e spatitschai ell'Engiadina bassa ed el Vnuost. Ils dretgs territorials della claustra de Mustér (dapi Heinric III, 1048) cun privilegis d'immunitad, cumpigliavan la part sura della Surselva, la Cadi, la Val d'Ursera, singulas migiurias ella Lumnezia. Era las claustras de Curwalden, Cazis e Müstair fuvan vegni en possess de respectabels beins entras donaziuns dils retgs sco era entras emprests davart igl uestgiu.
Denter ils dinasts seculars sedistinguevan surtut ils baruns de Vaz. Els eran pussents e dominonts. Els possedevan e regevan Belfort, Vazsu, la cuntrada de Tavau, la Portenza e Maiavilla. Mo els guvernavan en fuorma de feudum digl uestg la Stussavgia, Schons ed il Scanvetg. Mo dasperas dev'ei numerus auters pussents: ils baruns de Razen, de Belmont, ils conts de Sax-Mesauc, quels de Toggenburg, de Werdenberg-Sargans, ils castellans de Mastrils ed ils nobels d'Aspermont. Ils dretgs suverans dils signurs de Haldenstein, dil casti de Schluein, de Valendau, Frauenberg, Ramusch, Tarasp e de tons auters giunchers, serestrenschevan sin dominis pigns, savens sin in vitg sulet.
Sper ils subdits de tons signurs ecclesiastics e seculars, dev'ei in grond diember de libers purs. Els eran suttastonts a negin domini territorial. Ei deva libers purs en loghens sco Laax e Sevgein, en fuorma serrada, mo era singuls a Flem, Breil, Vuorz, Schlans ed en Muntogna. Igl

ei negin dubi che quei element liber, — ensemen cun ils libers Gualsers immigrai el 13. tschentaner en nossa muntogna, constitueva in impurtont factur per la democratisaziun en Rezia. La forza ed influenza dils libers ha segiramein contribuiu che las Communitads confinalas (Markgenossenschaft), che vertevan en lur miez gia dapi lur origin *libers* e *nunlibers,* han acquistau gia el temps feudal ina pussonza politica extraordinaria. Questa posiziun pussenta ha silsuenter formau la premissa, il pugn de partenza, la preparaziun per l'influenza carschenta dil pievel sin ils signurs feudals e lur giurisdicziun. En differentas valladas vevan ils cumins gia all'entschatta dil 14. tschentaner contonschiu il dretg d'eleger ils assessurs, ils geraus dil derschader signeril. Plaun a plaun acquistan ils cumins era influenza sill'elecziun dil derschader signeril sez, il qual vegn silsuenter adina pli numnaus mistral enstagl de castellan. Il fatg che plirs cumins e districts possedevan gia duront l'emprema mesadad dil 14. tschentaner agens sigils, demuossa igl ault scalem de libertad politica della glieud della Casa de Diu, e quei gia avon la fundaziun della Ligia della Casa de Diu, ils 29 de schaner 1367.

Igl uestgiu de Cuera

Nus vein gest udiu co il sempel pievel era sil precint d'augmentar sia libertad. E tuttina eis ei buca stau il catsch d'emancipaziun, — quei vul dir l'emprova de sedeliberar da ligioms feudals davart il pievel, — che han dau caschun 1367 alla fundaziun dell'emprema Ligia en Rezia. Ils iniziants de questa Ligia ein stai il Capetel catedral de Cuera ed ils ministerials episcopals. Els vesevan ella politica d'expansiun davart la casa de Habsburg smanatschas buca mo encunter igl uestgiu, mobein era encunter lur atgna existenza, independenza ed interess economics.
Igl uestgiu de Cuera, che cumpeglia oz ils sis cantuns: Grischun, Uri, Sviz, Subsilvania, Glaruna e Turitg, sco era il principat de Liechtenstein, auda denter ina dellas pli veglias diocesas da questa vart dellas Alps. Gia dapi il grond imperatur Carli il grond sestentavan ils retgs ed imperaturs per ina buna entelgientscha culs uestgs de Cuera. Atras lur residenza e lur territoris mavan gie impurtontas vias sur las aultas muntognas viers il sid. Sur il Gelgia ed il Lucmagn eran ils Ottons ed ils de Hohenstaufen passai ell'Italia cun lur armadas. Sur ils medems pass eran els mintgamai returnai suenter esser stai encorunai a Ruma dal papa per imperaturs.
En gronda moda, e zun generusamein, ein retgs ed imperaturs seregurdai dil venerabel uestgiu retic. Buca mo cun donaziuns de

respectabels territoris demuossan els lur favur ed attaschadadad, mobein surdattan agl uestg ed uestgiu impurtonts dretgs, fiscals e regals rendeivels e lucrativs, sco per semeglia: il dretg de peisa e mesira, dellas minas, dil dazi, il dretg de muneida, la giurisdicziun aulta e bassa.
Igl onn 988 cumpartgescha imperatur Otto III. al capetel, agl uestgiu per tut lur possessiuns la cumpleina immunitad. Quei vul dir la liberaziun de tuttas grevezias visavi agl imperi, ton che igl uestg obtegn, sper la suverenitad ecclesiastica era la supremazia seculara sur siu entir possess. — Frederic Barbarossa conceda en ina purgameina dils 16 de matg 1170 a uestg Egino il tetel de prenci-uestg. Dapi lu senumnan ils uestgs de Cuera tochen viaden ell'antschatta dil 19. tschentaner: *Prencis dil sogn imperi roman de naziun tudestga.* Sco tals mantegnan els ina cuort cun tut las dignitads usitadas, e cun la suita appartenenta. Compareva igl uestg per semeglia ell'Engiadina, era il capo-migiur el casti de Zuoz necessitaus ded haver a disposiziun in cavagl de siala sco era in porta-spada che precedeva il prenci-uestg en representanza publica, purtond la spada per segn de dretg sur veta e mort.
El decuors dil 13. e 14. tschentaner stevan silla sedia episcopala a Cuera ina retscha de zun urregeivels e scagnus suverans. Els devan de pli peisa alla conquista de nova pussonza e novs beins seculars che al carschament e manteniment de dignitad e pasch en tiara. En quei grau eran els buca megliers che conts e ducas seculars dil tempsmiez sortent. Nus numnein enzacons de quests prenci-uestgs che senuspevan buca de sez ir cun lur armadas ell'uiara. Cun ils biars ha ei dau ina pauc undreivla fin, laschond sin fugia u sil camp de battaglia lur independenza e lur veta. Da 1282—1290 regia Rudolf il II. igl uestgiu, lura Gion igl I., silsuenter da 1331—1355 Duri il V. — Epi arriva:

Pieder de Boemia

El ei il successur de Ulric V., numnaus ella historia retica «Pieder de Boemia». El era 36 onns vegls, cura che papa Innocenz VI. numna el la primavera 1356 uestg della diocesa de Cuera. Il cronist Duri Champell alleghescha en sia Historia retica (scretta denter 1560—1580) che uestg Pieder seigi duront sia administraziun de 13 onns sedistinguius entras buontad dil cor ed entras integritad morala. Quei giudicat davart il cronist Champell ei in mussament che la purgameina della fundaziun della Ligia de 1367, vegnida alla glisch pér igl onn 1861, eri gia da gliez temps ida a piarder. Autramein vess Champell dau in auter pareri sur Pieder de Boemia.

Pieder de Boemia era naschius e carschius si ella patria oriunda digl imperatur Carl IV. El steva en gronda favur tier quei monarc, — igl emprem alla cuort a Praga, e silsuenter sco uestg de Cuera. Imperatur Carl confirma buca mo per igl uestgiu tuttas las libertads surdadas gia da ses antecessurs, el conceda a siu protegiu ina retscha de novs regals lucrativs. Mo tut questas novas entradas ein buca stadas el cass de satisfar al stil pompus de viver de quest ambizius prenci ecclesiastic. Per pagar ed amortisar ils deivets carschents incontin, ei uestg Pieder continuadamein staus necessitaus de far emprests e de dar en pègn possessiuns ed entradas digl uestgiu. En ina de sias brevs d'impegn vegnan las dieschmas de tiaras subditas alienadas, en in'autra ina migiuria ni in'alp, ella tiarza vegnan entirs vischinadis, cun pial e quagl, dadas naven en impegn.
Cun tema ed anguoscha persequiteschan canonis e ministerials quei smanatschont trafficar cun deivets e surdadas de tiaras e beins ad auters regents. Mo cunzun siu sedepurtar servil e suttamess enviers ils ducas de Habsburg rendan disfidonts ils ulteriurs responsabels per l'integritad digl uestgiu. Ei era gie pli che enconuschent cun tgei energia ils de Habsburg sespruavan d'augmentar e carschentar era en Rezia lur possessiuns de tschep, ils beins paternals.
Igl onn 1358 seligia igl uestg per veta duronta culs ducas d'Austria, empermettend d'esser gideivels ad els en tuts graus, schizun sin cuost e donn digl uestgiu. Dus onns pli tard, ils 25 de fenadur 1360, suttascriva uestg Pieder de Boemia a Tann in contract, tenor il qual el surdat als ducas d'Austria per 8 onns l'administraziun de siu uestgiu cun tut ses castials, tiara e glieud, cun tuts ils dretgs e las dertgiras. Ils ducas s'obligheschan de dar quartier e dunsena agl uestg en lur cuort, de proveder el cun 12 cavals e de pagar annualmein ina summa de 1000 flurins. Entras questa entelgientscha vevan ils ducas d'Austria rabitschau igl uestgiu per ina buna part en lur greflas. Gia 1337 er'ei stau reussiu als de Habsburg de prender en pègn il casti de Marschlins. 1363 cumpran els la tuor de Neuburg spert Vazsut. Il medem onn va era il contadi Tirol, enten il qual igl uestgiu de Cuera haveva possessiuns, alla casa d'Austria. — Era alla Casa de Diu smanatschavan ussa adina pli e pli ils medems potentats che vevan 100 onns avon necessitau ils emprem Svizzers de sedefender e de s'alliar. Era en Rezia seserravan ils latschs dils Austriacs adina pli e pli entuorn veta.
Uestg Pieder de Boemia ei mai staus el cass de scaffir relaziuns cordialas cun sia diocesa a Cuera. El untgescha sia residenza, prendend dimora egl jester, il bia alla cuort imperiala a Praga, denton era tiels ducas dell'Austria. Ils 7 de december 1366 sesanfla el cun Albrecht e Leopold d'Austria a Nürnberg, nua ch'igl uestg conceda a ses dus amitgs igl uffeci de bucalier u tschalerier digl uestgiu

de Cuera (Mundschenkenamt). Era retscheivan els per agen tuts ils feudums ch'igl uestg possedeva pli baul el Tirol.

La fundaziun della Ligia della Casa de Diu

Igl ei de supponer che ils fatgs nuncapeivels commess dagl uestg Pieder, cunzun siu contract dils 7 de december 1366 a Nürnberg, hagien dau il stausch alla fundaziun della Ligia della Casa de Diu. Documents confirman buca questa supposiziun! Mo tut segiustifichescha sco ch'ins persequitescha cronologicamein ils fatgs succedi. Tenor il document d'origin e de fundaziun dils 29 de schaner 1367 ha uestg Pieder de Boemia convocau il capetel catedral, ils ministerials, sco era ils delegai de Cuera e dellas cuntradas de serender a Zernez per sediscuorer sur dil beinstar digl uestgiu. Siu secuntener visavi igl uestgiu e sia glieud, gia dall'entschatt'enneu, lai strusch supponer ch'igl uestg sez hagi, da libra voluntad, convocau la raspada a Zernez. Biars arguments plaidan ch'el seigi vegnius sfurzaus leutier, dal capetel e dals ministerials. Senza dubi eran quels intervegni della surdada digl uffeci de bucalier als dus ducas d'Austria. — Daco ei denton Zernez vegniu destinau per liug de raspada? Quei ei fetg sempel! De vegnir a Cuera en sia residenza teneva uestg Pieder buca per prudent e cusseglieivel. Pauc tschaffen resenteva el de serender el center de siu uestgiu tralaschau dad onns enneu. Zernez era da l'autra vart datier dils confins austriacs, de ses buns amitgs ducals. Sco il document de fundaziun dils 29 de schaner 1367 scriva, han ils delegai a Zernez giu supplicau instantamein lur uestg de returnar e de star dacheudenvi permanentamein en siu uestgiu, sin sia sedia episcopala a Cuera. Mo uestg Pieder dat buca suatientscha a lur giavischs e lur supplicas. El banduna la radunonza avon ch'ina sligiaziun u entelgientscha vess saviu metter fin als scumbegls ed embrugls. Ils convocai e delegai della Casa de Diu seresolvan denton spert e d'agen impuls de prender sez il tgamun enta maun, senza datgar las lunas e decisiuns de lur signur e patrun.
Il prighel smanatschont davart ils ducas e la casa d'Austria, fan ussa decider ed agir spert ils capos e responsabels della Casa de Diu stai serimnai a Zernez. — Plirs historiografs ein s'exprimi recentamein de maniera, sco sche la radunonza de Zernez havessi giu liug *onns* avon che la redacziun della scartira fundamentala ed igl engirament a Cuera ils 29 de schaner 1367. Dr. Gian Caduff demuossa denton, allegond documents referents, ch'igl uestg, — dapi 1360 il bia absents da sia sedia episcopala, — sesanflavi il schaner 1367 excepzionalmein en siu uestgiu, e quei damaneivel dell'Engiadina

bassa. A Burgeis, ella Val Vnuost, damaneivel della possessiun episcopala de Fürstenburg, confirma numnadamein uestg Pieder de Boemia ils 29 de schaner 1367, ad Ulric de Matsch ils feudums retscharts dagl uestgiu sin territori de Bormio e Puschlav. Quei document secatta egl archiv digl uestg a Cuera, ed ei staus publicaus a siu temps da Conradin de Moor.
L'impurtonza che igl uffeci de bucalier ni tschalerier veva dal temps de uestg Pieder de Boemia en ina cuort de certa impurtonza, dat gronda peisa al document de Nürnberg dils 7 de december 1366, che surdat als ducas d'Austria igl uffeci de bucalier schi tschercau. Quella acziun provoconta ha dau in ferm stausch alla fundaziun della Ligia della Casa de Diu. Che ina tala favur era vegnida dada als dus ducas de Habsburg, stueva vilentar e permalar sur mesira ils umens della Casa de Diu.

*

Igl ei stau ils 29 de schaner 1367 ch'il decan catedral ed il capetel, delegai dil marcau de Cuera, ils ministerials digl uestg, confidents ord la Tumliasca, da Schons, Surmir, Bergaglia, dall'Engiadin'aulta e bassa, ein serimnai en caussa urgentissima a Cuera, — buca havend giu success en lur deliberaziuns cugl uestg a Zernez.
Ei vegn concludiu:

1. Negin vicari, curatur ni administratur secular digl uestg astga vegnir renconuschius senza il cussegl e nossa veglia.
2. Igl uestg astga dar naven nuot ch'auda alla Casa de Diu, cun impegnar u cun vender, senza nies cussegl e nossa veglia.
3. Ils cuosts per il manteniment dils castials e las tuors digl uestgiu ein de purtar communablamein denter il clerus, ils nobels ed il cumin pievel, denter reh e pauper e quei en parts ulivas, — en cass che las entradas digl uestgiu duessen buca tonscher.
4. Per fatgs impurtonts, fatschentas che pertuccan igl uestgiu, deigien ils alliai convocar radunonzas. Finalmein empermettan tuts de segidar vicendeivlamein ed empermettan solemnamein d'observar e d'ademplir las entelgientschas ed ils conclus statui, de tener tut quei che seigi scret sura ella brev, pruamein ed a semper.

Ton sco ils documents conservai relatan, san ins constatar che las conclusiuns pridas ella brev della Ligia ein vegnidas suandadas ordvart spert. Uestg Pieder de Boemia installescha da Prag anora ils 29 de settember 1367 ils frars Diethelm, Frederic e Donat de Toggenburg per administraturs digl uestgiu. Il document d'investitura menzionescha denton, che per la survigilaziun dell'administraziun seculara digl uestgiu, stoppi igl uestg ir d'accord cun in Cussegl de

12 confidai dil capetel, dils ministerials, dil marcau de Cuera e dellas valladas.
El medem contract s'oblighescha igl uestg Pieder de buca numnar administraturs seculars senza il consentiment de capetel e della Casa de Diu.

*

Alla liunga han las restricziuns fatgas agl uestg davart ils responsabels della Casa de Diu buca plaschiu ad el. La primavera 1368 va Pieder de Boema ad Avignon tier papa Urban il V. Da lez giavischa el, scoi para, ina translocaziun de sia persuna en in'autra diocesa, — pli obedeivla, — pli suttamessa e manischeivla. Gia il medem onn vegn el numnaus da papa Urban uestg de Leitomischel en Boemia. 1372 vegn dr. Pieder Celyto, — uestg Pieder de Boemia, — alzaus alla dignitad de arzuestg de Magdenburg. Sco uestg de Olmütz miera Pieder de Boemia 1387 ella vegliadetgna de 67 onns.
Cun quei ei in capetel impurtont e lignus de nossa historia retica concludius.

RUIGNAS E TORS AN SURSES

Spinas Gregor, Tinizong

Tgers scolars. Bagn egn u l'oter da vusoters pansaro tgi co na deta betg massa collecziung e vei davant el tot igl ple treis ruignas. Chegl è tgapibel, partge oz existan er angal treis talas. Ma schi contemplagn chella reia noms tgi suondan, vasainsa tgi bagn encala èn gio svaneidas.
Nous scumanzagn gist cun la pi cunaschainta.

I. IGL CASTI DA RIOM

Tar las ampremas treis ruignas tgi èn anc oz vasevlas, contemplainsa gl'amprem igl post, noua tgi gl'èn ansomma da cattar, an sagonda lengia descrivainsa pi manedel la construcziung digl bietg, schi anavant scu sa lascha, e scu terz, chegl tg'è per ena gronda part forsa igl interessant, l'istorgia digls abitants da chels castis da taimp vigl. Igl casti, ni pi bagn detg chella ruigna, ins ogl numno «Raetia Ampla». Siva la detga dess Retus aveir gia biagia chel casti. Chegl è pero strousch da piglier serious, partge igl stil scu tg'el è biagia ans magna ainten en oter taimp, pi gioven tgi chel da Retus.

1. Situaziung: Igl casti schea sen ena collina scu fatga aposta per en tal bietg, sot la vischnanca da Riom. Schibagn tgi igl casti è pi bass tgi la vischnanca sezza, surpassa igl piz digl tetg burmaintg la crousch clutger, damai sto la tor digl casti esser mect'ota. Da giufons la val, noua tgi la Gelgia ò smaglea tras en stretg passagi, vogl directamaintg cunter chesta collina, tgi porta anc oz la ruigna da Raetia Ampla. Sch'ins è giudem e varda se, parigl gist tg'ins saptga tschiffer igl meir. Imposant e losch sa dolza la ruigna, scu sch'ella less rachintar digl taimp gio dadei passo. Betg per navot deia «losch», partge a chel casti tutgiva e totga ena tot speciala ludevla impurtanza. Chel è mai sto en nia da castellans da rapina, da tirangs e rubaders. Na igl cuntrari, da cò anor rigiva dretg e gisteia, cultura e patriotismus.

2. Bietg: Igl antier bietg è mecta massiv, scu rar en oter da chella maniera. Igl palass cun sias vastas dimensiungs, cun sia grondiusa sala, mossan pitost sen stil digls venuosters (Vintschgau). I tradischa

igl stil cultural digls signours digl Etsch. Da l'otra vart ans egl prest inclino da canoscher an chel stil en art tiliangher. E chegl ord suandonts muteivs: la culmogna cun bels scalems mesolcins e las rosnas da puntanadas, las calas èn parteidas se regularmaintg aint igls meirs ed èn quadratas. Chegl è dantant betg mussamaints sufficiaints per igl stil tiliang.
Ena stgela libra da lagn ans magna sen la sagonda dulzada. Er schi vasagn anc oz tgi ena porta magna da plang aint aint igl bietg, ins egl dall'ideia tgi chegl era angal l'antrada tar en garner. Dalla stgela n'è oz navot ple da veir, partge, uscheia vignigl relato, tot chegl tgi consistiva or da lagn seia nia duvro per biagier se puspe la vischnanca tgi era differentas gia stada arsa. Er tg'igl tetg è scumparia ans daclerigl an chella moda. Igl rest è naturalmaintg ia tant pi spert a mal, smarschia e crudo aint, causa tg'igl tetg mantgeva.
Igls salvs eran stgeirs, chegl vasainsa anc oz, schi contemplagn en'eda las miraglias, cantas fanestras tgi eran biageidas aint. Chegl tgi croda se igl pi fitg ve digl bietg, è l'otezza dalla dulzada, chella è numnadamaintg 5 m ota. Er la sagonda è schi ota. Sen chella cattainsa propa las abitaziungs. Cunter igl clutger era la sala signeida tras igl tgamegn ed ena fanestra dobla d'antgerna. Igl domber dallas tgombras è betg cunaschaint. Las sparmasadas stuevan esser construeidas or da levas tavladeiras da lagn, partge ins catta nagliour ainten igls meirs tgi parpangs pi ferms purtavan talas. Gl'è dantant evident tgi chella sala na pigliva betg se igl antier plaz da chella dulzada, schi pansagn tgi chel plang maseira 30 m. Da mang sot, cunter ost oramai eral plazzo igl furn. La tgadafi era mademamaintg da chella vart.
Igl plang soura veva er plaz per varsacantas abitaziungs. Ensatge aparti ins ogl catto ainten la fatscheda sot, se mecta ot sot igl tetg: numnadamaintg dus fanestras ad artg doblas da touf. Las miraglias consistan or da crappa massiva. Cun exactezza èn igls craps da cantung nias elaboros. An îgl crodan las orvas (Scharten) ainten las miraglias davains e sot. Dus sumigliaintas cattainsa da mang dafora e chellas èn anaint pigleidas ansemen tar en'antgerna comunabla. Ainten la madema pare pudainsa veir ena pitschna fanestra d'artg (Rundbogen). Dus otras fanestrignas da madema nateira egl da mang sot, oz angal ple scu fragment.
La tor sa dolza da mang soura digl casti, an fatscha alla vischnanca. Chella è pero betg angal biageida vedlonder, mabagn lieida ansemen cugl casti anfignen segl terz plang. Ella è atgnamaintg stretga a proporziung cugl casti, partge ella maseira 7 m sen 7 m. Schi igl terz plang è nia biagia se pir pi tard, chegl tg'è strousch da creir, stuess chegl esser davanto anturn igl onn 1200. Igl clutger dombra seis plangs ed igl spazzatga. Abitaziungs n'egl nignas ainten la tor.

Igl tetg posa sen en sochel dad 1,30 m otezza e 20 cm vardan sur la miraglia or. Per antrar ainten la tor dattigl dus pussebladads. En'antrada vo da plang aint, tras igl garner. La sagonda porta cattainsa segl terz plang. Tottas dus da mang sot, damais digl casti anor. Chels dus portals èn d'artg. Davent digl davos plang digl casti anfignen se tigl seisavel dalla tor ins constateschigl rosnettas sumigliants egna a l'otra. Ins supona tgi chegl dareiva d'ena stgela cuatada.
Fanestras posseda la tor nignas. Per la gleisch procureschan angal orvettas stretgas anramadas an touf. La pare davains e chella soura on dus talas, dantant tgi chella dafora ò angal egna. La tor è cuerta d'en tetg da tenda. Erigia è igl casti anturn igl 1200 sot igls signours da Wangen. Els comparivan scu retgs possessours da bagns ainten la contrada da Bolzano. Oramai èn els nias digl Venuost tras Nagiadegna an Surses.
Antschet ad eir an decadenza ò igl casti atgnamaintg pir ainten la sagonda part digl davos tschentaner. Da lez taimp ins ogl piglia or igls palantschias ed igls parpangs. Las bergiamegnas digl archiv vegian las femnas duvro per fludrar sias schlappas.

3. **Istorgia:** Igl casti da Riom vign documento pir igl 1258. Uestg Heinrich III. da Coira ò cumpro da sies cusregn sign. Beral da Wangen igl casti cun signeradi per 300 marcs. Igl uestg veva sia sedia a Coira. El tarmatteva en guia a Riom tgi veva igl dretg da giurisdicziung an Surses. Igl casti cun igls guias eran igl ple digl taimp possess ad impegn digls ministerials digl uestgia. Duront 3 tschentaners eran angal tals da famiglias noblas guias a Riom. Co eran igls de Marmels cun igls pi blers representants. L'êra digls de Marmels a Riom ò cuzzo da antschatta digl 14avel tschentaner anfignen 1445 curtgi Cristoffel de Marmels ò concludia chella.
Da chel taimp davent cattainsa angal ple guias episcopals scu manaders dall'ota giurisdicziung. Gl'era chegl specialmaintg:

de Scarpatetti
de Jäcklin
de Fontana.

Da 1594 anfignen 1850 niva igl guia tscharnia an roda cun igl turnus: Tinizong, Riom, Salouf, Suagnign. Mintga catter onns sa radunava il pievel tigl cumegn grond segl Curtginagl a Salouf ed eligiva dus guias per igls dus proxims bienums. Duront 300 onns egl capito angal treis gia tgi esters èn nias eligias scu guias. Igl davos guia dalla tera an Surses è sto Guia Plasch Dedual da Tinizong, igl cal è nia confirmo scu amprem president cirquital.

II. IGL CASTI DA MURMARERA

1. Situaziung: Tranter Mulegns e Marmels ni Murmarera (oz sot igl lai artificial) vasainsa anc oz las ruignas d'en vigl casti. Chellas schean ainten en'antgerna bagn schurmageda da pareis da crap soura e sot. Da chel post anor ins ogl ena stupenta bela vista. Navot po passar tras la val sainza esser vasia da chel li. Scu en nia d'evlas para chel casti dad esser tatgea se ainten chellas creplas. Pi tard vasainsa alloura, schi l'era abito da castellans da rapina ni betg. Ins po contanscher igl casti angal d'ena vart, da dafora se. Sen en trotget ert, per part sen streflettas d'erva, per part sen crepla, ins pogl sa scliviglier vease cunter igl casti.

2. Bietg: Nous pudagn betg antrar direct aint igl casti, curtgi rivagn se. Gl'amprem stuainsa passar en'avant-construcziung (Vorbau) cun en detg portal, scu gl'era per part tar chels castis. Chest bietg schea ensatge pi bass tgi igl casti sez. Oz en naturalmaintg angal las ruignas da tot chegl. Ins po anc constatar ena grossezza da 90 cm tar chella miraglia. Anturn 1893 veva Rahn (en istoricher) managea tgi chella avant-construcziung veva dus dulzadas. L'antrada è betg da cattar lo dafora noua tgi ins reiva se, mabagn da mang sot cunter la val. Partge? Chegl veva sies agen muteiv. An cass d'ena attatga vessan els igl davos mument anc savia farmar la porta e tot passagi tar igl intern digl casti, chegl tgi fiss betg pussebel dafora noua tgi pon rivar zuppos anfignen cunter igl casti.
Ena largia parè da crap leia l'avant-construcziung cugl casti. Igl casti schea scu gio detg enpo dulzo e sarviva scu abitaziung an amprema lengia. Tar chel bietg on els nizigia or la pare da crap davos e laschea chella scu carta miraglia. Igl antier bietg consistiva or da catter plangs, inclusiv schler. Er a co cattainsa l'antrada cunter ost. Chella geva betg da plang aint mabagn dulzada sen l'otezza dall'amprema dulzada. Gl'è ena porta d'artg. Ena sumigliainta ègl puspe segl sagond plang. Davains è gl'antier bietg sparmaso en'eda. Pitschnas fanestrettas quadratas purtavan la cleritad bisignevla.
Ena stgela manava d'en bietg an l'oter. Els vevan dantant er en'otra pusseblitad dad eir dad en bietg an l'oter sainza neir vasia. Ena fessa luvrada or stupent ainten la crepla davos fascheva chel sarvetsch. La stgela veva en tetg. Tranter la tgaplotta e l'abitaziung vevigl er erigia en bietg. Chel sa standeva davent dalla pare davains dalla tgaplotta e tanscheva ve cunter igl casti sez. La tgaplotta era betg schi ota scu igls oters bietgs. Igl local, noua tgi la crepla furmava ena pare era igl pi frestg e sarviva per navot oter tgi per schler. Igl chor era er co scu per solit mez radond. E parchegl ins pudessigl

creir, tgi igl altar fiss er dafora furmo uscheia, ma igl meir è biagia an moda d'anghel mot.
Tar tot chels bietgs totga anc e egn. Schi la tgaplotta è gio per sasez, duess igl spiritual er veir en'atgna abitaziung. Ins vess er betg savia mussar se tgi vess existia ena tala, sch'ins vess betg catto rests sufficiaints digl fundamaint. Er co erigl pussebel da contanscher igl plevant sainza tgi enzatgi veia, seigl se dalla val, ni chels digl casti sez. Ena stgela cuerta cun en tetg da lagn manava siva la pare dalla tgaplotta aint tigl casti tgi era sen la madema otezza scu la tgaplotta ni l'abitaziung digl spiritual.

3. Istorgia: Chel insurvantschevel casti da grotta, scu Castelmur igl nomna, era igl casti patern dils cavaliers da Marmels. Descendents da chella nobla schlattagna existan anc oz e az screivan Demarmels. Scu amprem da chella schlattagna vign numno Andreia I. Chel Andreia era oriundamaintg ministerial digls signours da Tarasp. Anfignen ca. 1150 appartigniva chel casti agls signours da Nagiadegna bassa. Alloura (ca. 1160) seial nia tschintgigia agl uestg da Coira. Tar la donaziung vegian igls da Tarasp pratandia tgi Andreia dastga avdar anavant segl casti. Andreia I. e tots successours paran d'esser stos mecta libers, partge gl'è nagliour comprovabel tgi igl uestg vess gia agens dretgs. Declaro tras chel factum, para igl casti d'esser ia automaticmaintg an possess digls de Marmels.
Da chel taimp eran gist papa ed imperatour egn davos l'oter e vivevan an parpetna carplina. Andreia az veva mess cugl imperatour ed uscheia ageval cunter igl surprem manader dalla baselgia. An chel taimp ò el commess ensatge tg'ò struclo igl bol da castellans da rapina ad el ed a tots sies successours. En stupent post per far turs da rapina erigl naturalmaintg se co ainten chestas creplas. An ordra digl imperatour (Heinrich IV) ò Andreia mess a ferm igl legat *Cincius*, igl cal era sen viada per eir a Roma tigl Papa. Chegl è capito igl onn 1193. I vign relato, tgi en Rudolf da Vaz vegia sfurzo Andreia da lascher liber igl legat, cun smanatscher, tg'el lascha sfratger aint igl sies casti.
Pigliond or chel eran igls de Marmels pi tard stimos e tutgivan tar las noblas famiglias dalla Rezia. Els disponivan sur da valerous omens ed eran bagnvias dapertot. Egna dallas pi renomadas personalitads era *Conradin de Marmels*. El purtava ena tgomma da lagn e niva parchegl er numno «la tgomma d'lagn». Pi anavant el nia renumo tras acquistar igl signeradi da Razegn ad impegn. Durant la ghera svobesa veva el funcziuno scu amprem manader grischung. Er Conradin era angal en carstgang scu nous ed ò commess en delict inpardunabel. Tras intimas relaziungs cun l'Austria el davanto traditour. Igl grond erox alla Tgalavagna, *Banadetg Fontana*, è

davanto sies successour. Banadetg Fontana è sto, scu savagn, varsacants onns a Riom scu guia dalla tera.
Tiers igl casti ò Conradin reunia tots possess feudals dalla famiglia. Agl ampremnaschia *Hans* egl crudo tar la partiziung Razegn. Surses cugl casti Marmels è tutgia a *Rudolf*. Chel è pi tard davanto mastral da Coira e cotras adegna absent. Or da chel muteiv ol vandia a sies frar igl casti da Murmarera, la tor a Tinizong e la curt da Spliatsch. Siva da chella vendita vignigl documento navot ple. Anfignen alloura saro igl casti nia mantignia. Igls de Marmels vevan cuntanschia 1550 la culminaziung da sia pussanza. Alloura ò la decadenza piglia suramang e cunchegl saro er igl casti crudo an amblidanza e pitia donn ed alla fegn crudo ansemen.

III. SPLIATSCH (tor)

1. Situaziung: Schi nous viagiagn digls Mulegns cunter Murmarera, passainsa Furnatsch, ena part da Sour. Vainsa la davosa tga davos nous faschagn anc ena stierta pi gronda, vainsa an fatscha las ruignas d'ena bela tor. Pustadas sen ena collina da mang dretg dalla veia cantonala schean anc oz las ruignas da Spliatsch.

2. Bietg: Spliatsch era ena tor abitabla. Anc oz èn las rosnas digls parpangs vasiblas ainten las miraglias. Chel clutger veva treis plangs. Igl stil ed igl material èn fitg sumigliants a chel da Riom. La tor ò er co nign'antrada da plang aint. Pir sen la sagonda dulzada ainten la pare cunter la muntogna (vest) erigl ena porta. Segl terz plang ans crodigl se ena fanestrunga cunter sid. Gl'è betg ena fanestra ordinara, partge ella ò dus plaz. Da supponer egl tgi chegl era igl post da guardia e d'observaziung. Cunter nord egl puspe da cattar ena tala fanestra pero sainza plaz. Cunter la muntogna erigl angal la porta e nignas fanestras. Pi grev egl da descreiver oz la furma digl tetg, partge lez è gio svania fitg bôt. Pitgunsch egl sto en tetg da madema furma scu a Riom.

3. Istorgia: Gl'è bagn da creir tgi la tor da Splüdatsch (oz Spliatsch) era la sedia digls Signours da Spliatsch. Chella schlattagna vign avant anturn igl 12 e 13avel tschentaner. Pi tard ins saintigl navot ple da chels. Pitgunsch è gl'antier possess da chels ia ve segls nobels da Murmarera. Aint igl 15avel tschentaner è la tor nida antras miridaglia an mang ad ena famiglia valtellinesa «de Beccaria». Chels savevan betg esser sez cò, ed òn ord chel muteiv surdo ad en patrung feudal. Chel veva l'obligaziung da mantigneir la tor. E parchegl era ella da lez taimp bagn an rughel. Anturn 1550 èn puspe chels da Murmarera davantos patrungs dalla tor e dalla curt.

IV. VALLAC (tor)

Dafor Salouf sa dulzava pi bôt sper Del ena tor. Chella sa numnava *Vallac* u *Vallatscha* scu la collina ò nom anc oz. Igls fundamaints èn anc oz vasevels. Ena stupenta bela vista ins ogl anor, sur: Casti, Lantsch, Planeiras e Vaz; anaint anfignen Suagnign.

V. SALOUF (casti-baselgia)

Scu Ulrich Campell, en cronist grischung ans rapporta, dess agl plaz dalla baselgia da Salouf veir existia en casti. Gl'è dantant nagliour bergiamegnas ni oters mussamaints. I seia pero betg sclos tgi sa trattava d'en casti dalla famiglia ministeriala da Salouf, la cala è tras donaziung tutgeida agl uestgia da Coira. Da chella nobla famiglia compara angal cavalier Giera da Salouf scu pardetga ainten ena bergiamegna digl onn 1216. La famiglia è morta or all'antschatta digl 13avel tschentaner.

VI. RAUSCHENBERG (casti)

1617 ins vasevigl anc dafor la vischnanchetta da Parsonz las ruignas digl casti «Rauschenberg». Avant ca. 60 onns èn las davosas restanzas svaneidas. Igl pi remarcabel da chest casti è bagn igl nom. Tots oters castis e tors an Surses purtavan en nom rumantsch. En signour da Rauschenberg compara aint igl 13avel tschenaner scu proprietari d'en bagn a Suagnign. Siva digl 14avel tschentaner ins saintigl navot ple da chella schlattagna.

VII. PADNAL (tor)

Tranter Suagnign e Tinizong èn las davosas ruignas d'ena tor malamaintg vasevlas. Chel clutger purtava igl nom «Padnal» u «Pedinal». Ins numnava er la «Cresta», scu la collina ò nom anc oz. Padnal è oz igl fons tranter Suagnign e la Cresta. En cavalier *Giatgen de Pedinal* figurescha 1271 cun oters sursetters scu pardetga ainten ena bergiamegna. Igl casti era gio 1617 an ruignas.

VIII. TINIZONG (3 clutgers)

Ins suppona tgi Tinizong veva gio digl taimp digls romans ena tor da guardia. Aint igl taimp-mez erigl an tot treis. Igl amprem era giudem vischnanca ainten la tga dalla famiglia Poltera. Igls fundamaints vasainsa anc oz giun schler. Igl clutger misirava 8 m sen 7.70 m ed igls meirs eran 1 m gross. Anc 1815 eral intact.

Igl sagond clutger era ainten mez vischnanca, nouatgi schea oz la tga da G. A. Dosch. Igl onn 1610 egl sto a Tinizong en'arsa, nouatgi chel clutger ò er pitia donn. Tuttegna eran igls fundamaints anc da veir 1864. Chel clutger era betg schi lartg scu l'oter ed er igls meirs angal 80 cm gross. Da tots treis clutgers possedeva angal chel dretgas orvas da sagiatar.
Nagliour utro da tschartger igl terz egl oramai tgi sessom vischnanca. Da chel ans ogl igl pi pac avant mang. Cun arar se en pro ins egl rivo sen restanzas da meirs.Tras intercurreir la tgossa ins egl nia tar la resoluziung tgi savess esser sto en clutger da taimp vigl. Il signour da Marmels veva ena tor a Tinizong. Chella existiva anc anturn 1550, partge alloura vignla menziunada ainten en documaint. Egn digls oters dus era pir prubabel possessiung dalla schlattagna ministeriala da Tinizong, cal ins sogl betg deir. All'antschatta digl 14avel tschentaner è chella morta or.

IGL CASTI DA MURMARERA

Cun onns, cun glorgia, cun malfatgs cargea,
tot an en toc, digl crap sa dastatgea,
scu vigl erox, èl è dadei crudo!
Ans rest'en bietg, pardetga digl passo.

En corv repassa la miraglia bregna,
scu egn tgi ligia viglia pergiamegna.
Vot el stgeirs documaints ans decifrar?
Vot el igls morts or digls miritschs piclar?

Se sur igls meirs en sprer ò fatg sies nia.
En segn tgi prepotenz'ò cò rigia!
Dantant tgi sbeisch'e tschivla tras igl gôt,
rapinas planisesch'ins, stond a tgod! —

Angal la detga chinta rottas storgias:
ruignas tignan sez las sias memorgias! —
Ma ellas cloman: — Tot è vanadad;
l'umana glorgia passa, — Dia, lez stat! —

P. Alexander Lozza

HANS ERNI, IL BAB DELLA CANZUN ROMONTSCHA 25.XII.1867 - 15.IV.1961

Emprova d'undrientscha da **Alfons Maissen**

I. SIA VETA, SIA OVRA

Hans Erni! — tgi ei quei?, — vegnan biars de vus a sedumandar, schegie che uonn ha giu liug a Trin ina grondiusa fiasta en honur dil meriteivel giubilar, naschius avon 100 onns a Trin, il di de Nadal 1867.

Hans Erni ha giu il cletg d'ina liunga veta. Cun 93 onns eis el morts ils 15 d'avrel 1961. Oriunda era la famiglia Erni stada de Tavau e menzionada leu per l'emprema gada 1545. Entuorn 1740 secasan ils perdavons de Hans Erni a Trin. Plirs de quels mieran en ina vegliadetgna de 94 e 96 onns. Era il bab de nies grond cantadur miera 1936 cun 94 onns. Nus vesein ch'ei setracta d'in tschep ordvart sauns e robusts.

Tgi ei Hans Erni? — e tgei ha el fatg per nus Romontschs che nus lein seregurdar ded el oz? E pertgei vegn el numnaus: Il grond cantadur, gie schizun: Il bab della canzun romontscha? — Cantadurs dat ei aunc biars auters che han, gest sco Hans Erni, cantau en chors 70 onns ditg e varga. Mo en quei cass setract'ei d'in *prem*-cantadur, d'in um che ha fatg pusseivel il cantar romontsch era ad auters, — che ha luvrau en moda speciala per il svilup dil cant romontsch. Nundumbreivlas melodias ha el schau vegnir endamen ed ornau cun quellas ils plaids dils poets romontschs. Quellas canzuns ein resunadas e resunan aunc oz tras l'aria fina de nossa muntogna e legran cantadurs ed igl entir pievel romontsch. Hans Erni ha scaffiu questas canzuns, el stat davos nus sco grond cantadur ed animader. E pertgei ei quei um sempel e modest vegnius numnaus: *Bab della canzun romontscha?* Era quei stuein nus explicar in tec alla gada! — Igl onn 1900 fuva Hans Erni gia in um de 33 onns e gia prestau ina massa. 1887, pia avon 80 onns, er'el daventaus scolast a Cuera. Il medem onn entscheiv'el a dar scola en sia vischnaunca de Trin. Gia da pign ensi vev'el giu tschaffen de cant e musica. Ussa, sco scolast, ha el caschun de luvrar tenor plascher. El vesa immediat ch'ei dat zun pauc canzuns romontschas per la scola. Ei maunca malamein en tuts graus. El enquera poesiettas, fa era sez ina par-

tida, — ed ussa entscheiva el gia cun 20 onns a componer canzunettas per ses scolars. 1890 lai el stampar 10 de quellas. A quei cudischet dat el num: LA ROSETTA. Ellas ein tuttas fatgas en notas fetg semplas, e mo per duas vuschs. Tuttas tunan fetg pulit.
Las canzuns della Rosetta ein probabel stadas sias empremas emprovas de far canzuns romontschas! El saveva ch'ins stoppi entscheiver cun levs pensums, sco quei ch'era nus stuein far en scola. Pér pli tard ha el ughegiau de far canzuns en 4 vuschs pli complicadas. Pass per pass! — schiglioc vai sco cun il scolar ch'era curdaus en in examen de quen perquei ch'ils quens eran stai memia levs: el eri semtgaus per pli grevs! —
Liung liung temps pli tard ha Erni detg ina gada a mi: «Quellas canzuns della Rosetta hai jeu fatg sco giuvenotter. Oz che jeu sun vegls, savess jeu buca pli far ellas schi frestgas. Jeu savevel lu aunc pauc, mo fatg hai jeu ellas cun anim, tschaffen e gust.»
La Rosetta, quei cudisch de canzuns, survegn ins strusch pli de cumprar, e las canzuns ein idas pulit en emblidonza. Perquei saveis vus udir ellas, tuttas 10, ina suenter l'autra, ils 23 de schaner 1968 allas 14.30 h ell'emissiun Radioscola romontscha.
Vus udis uss ina canzun LA NOTG, cun plaids e musica de Hans Erni, ina de peisa, e de tut autra posa che quellas della Rosetta, ina ch'el ha fatg per mei e la scola districtuala de Glion entuorn 1938. Cun quei onn 1938 a Glion, vein nus fatg in sbargat de bunamein 50 onns ella veta de Hans Erni.

La canzun «La notg» entscheiva culs plaids:

La notg beada, da tuts amada,
va uss bufatg sur cuolms e vals,
sur gondas, pradas, vitgs, uauls.
Tgei passadetgna miu cor turmenta.
Tgei munta quei, miu pauper cor,
o conta laud al creatur,
o conta laud al grond signur!

Co enzacontas Rosettas ed auters cudischets de canzuns ein vegni en mes mauns, — e con spert che Hans Erni fageva magari ina canzun, stuess jeu tuttina raquintar.
Quei um pign e zaclin de pareta, mo robusts en veta, era vegnius 1930 neuasi da Trin per secasar a Glion. Gia igl onn 1905 vev'el giu calau culla scola en siu vitg natal de Trin per survir daleudenvi 25 onns a sia vischnaunca ed al cumin sco president e mistral. En massa uffecis vev'el empriu de manischar ils fatgs d'in vischinadi. Era baul vev'el entschiet a scriver en gasettas, silsuenter staus redactur de pliras gasettas romontschas. A Glion er'el da 1930 naven

setschentaus enamiez la tiara romontscha. Quei fuva sco fatg per viver ensemen cul pievel e scriver sia gasetta: la CASA PATERNA. Enamiez la Foppa, egl emprem marcau sper il Rein, ha el passentau sia veta tochen 1944. Quei ei stau per el in bi e ventireivel temps. Mintg'jamna stueva sia gasetta neuado! Mo dasperas savev'el luvrar per il cant e per il manteniment dil lungatg romontsch. Ils plaids: «Seis salidaus, Grischun, miu car! Ti eis el mund in pign englar. Da tias pezzas sco cristals ils Reins tschallatan tras las vals: Grischun, Grischun, miu cor ti has, pli ferm quel palpitar ti fas», po el haver exclamau savens ensemen cul poet ed amitg de Sagogn, Sur Gion Cadieli.
Sia gasetta scriveva Hans Erni culla medema sempladad e clarezia sco quei ch'el fageva sias canzuns. Tut che legeva e capeva el. De direger chors sco quei ch'el veva fatg pli baul a Trin, a Tavau, a Cuera etc., vev'el calau daditg. Persuenter er'el vegnius president dil district de cant della Surselva. Sco tal savev'el far nundetg bia per la canzun romontscha. Bia uffecis vev'el schau ir ad auters. Mo ina caussa ha el mai bandunau. Quei ei la canzun romontscha, la ferma voluntad de promover quella, de scaffir sez novas melodias bein cantablas e bialas.

Romontsch, romontsch ei nies lungatg
e viva nossa viarva.
Schiditg sco sin nos cuolms il matg
verdegia nova jarva.

Hans Erni era gia 6 onns a Glion, cura ch'il destin ha era bess 1936 quel che tschontscha gest ussa tier vus, en quei bi marcauet, — sco scolast della scola districtuala. Cunquei che era jeu fuvel in amatur dil cant e della musica, essan Hans Erni ed jeu beingleiti stai buns amitgs. Alla scola vev'jeu stuiu surprender il cant per tuttas 4 classas. Quei deva 2 gadas ad jamna ina schumbrada de pli che 90 cantadurs en sala. Nus cantavan bia e mai auter che romontsch; quei veva dau anim e tschaffen a nus tuts, ed era al componist Hans Erni. Quels scolarets sbluccavan mintg'onn in detg quantum de canzuns. Pli che 100 hani cantau enzacu el Radio.
Danunder ir e vegnir cun bialas composiziuns? En ner basegns steva Hans Erni adina a nossa disposiziun. Sch'ins deva ad el la sera ina poesia ch'el scheva stgisar, vevan nus ualti segir la canzun en paucs dis. Jeu seregordel schizun ch'el era vegnius cullas notas per ina canzun encunter sera dil medem di. El fageva spert quei ch'el veva el senn de far!
Sias canzuns ein adina claras e sereinas, il bia plein veta, mo beinduras de profund sentiment e de calma perfetga.

Il Lag serein

Sisum la muntogna
tarmagl' in laghet,
cull'unda che bogna
igl ur dil pastget.

Ditg uarda e mira
igl egl sularau
e derscha calira
neugiu dal tschiel blau.

In bi di s'entupein nus sco savens, Hans Erni ed jeu, silla plazza dil marcau de Glion. El envida mei de vegnir a casia per tedlar ina nova canzun ch'el veva fatg per nossa scola. El suna quella sin siu piano bravamein scurdaus, mo ins senteva beinmaneivel ch'ei setractava d'ina pulita canzun, extra fatga sin mesira per mes scolars. El veva capiu e sentiu ch'ei deva en mia scola ina partida tavauns de cantadurs, cun vuschs ruttas sco sadialas fessas, che stuevan semurtirar malamein dalla scala teissa dils tuns aults siado. Pia, ha el fatg ina canzun cun ina tiarza vusch, extra construida pils tavauns e marmugns, ferton che las merlotschas ed ils parfinchels revevan tgunschamein siado el sisavel e siatavel tschiel dellas harmonias.
Sunar propi bein ha Erni probabel maina saviu. El repeteva toc per toc de sia canzun, e deva magari cun ses martelets speras e denter giu. Mo nus essan vegni a frida pulit, e la canzun ha pli tard fatg a mi ed als scolars gronda impressiun.
In componist sto ensesez nuota saver sunar bein! El sto saver co sia canzun ha de vegnir. El fa ella sco quei ch'ils plaids dattan en. Tuttenina entscheiv'ei a sfurmiclar ella testa. Ils plaids della poesia ch'il componist ha elegiu per sia canzun entscheivan a far tarmagls cun tocca, epi cun entiras melodias. Tuttenina, il componist sa buca co, ein ils plaids daventai musica, ed il componist sez che smarveglia il pli fetg de sia ovra bein reussida. Per nudar e far la canzun sin pupi de notas duvrava Hans Erni pér il davos siu clavazin scardelliu. Sut la canzun emblidav'el mai — oz eis ei buca tuttina! — de metter il num de quel che veva fatg ils plaids, dil poet. El saveva beinavunda che senza ils plaids ch'el veva anflau cun stenta, saveva vegnir endamen nuotzun, ni hau ni mau de melodia ni harmonia. Sco quei ch'ina biala rosa sesarva beinschit la damaun cull'emprema sclarida e sulegliada, aschi sesarveva e sesalzava tier Erni la melodia cull'entupada de bials plaids poetics.

L'EMPREMA ROSA

Tras l'armada della fluras
va discus in scutinem
Gia 'von di da tgeuas uras
va la fama sco in fem:
questa notg de zercladur
ei naschida en splendur
la regina dellas flurs,
la suprema en colurs.

Hans Erni veva giu scret aunc enzatgei auter sil fegl della canzun nova, — quella ga sisum sper siu num de componist. Tgei manegeis? Tedlei ses plaids: «Quella canzun hai jeu fatg per la scola districtuala e dedicau ella als scolars ed a siu mussader!» — Cun quei lev'el far a nus in dubel plascher. Epi, aunc enzatgei: Dedicar oblighescha! Mo enzatgei bi, beinfatg e custeivel astg'ins dedicar ad in bien amitg. E cun scriver la dedicaziun lev'il componist punctuar: «Quella canzun hai jeu fatg cun carezia, cun cor ed olma per vus, cars scolars!» Jeu hai lu engraziau ed aunc ughegiau de dumandar pli detagliadamein co el fetschi sias canzuns. En quei mument ei sia fatscha seriusa sesclarida empauet, ed en plaids empau interruts — el era mai staus in grond oratur ed in um dils gronds plaids — explichescha e raquenta el: «Igl emprem stoppi el haver ina poesia che plaigi e secumporta bein cul sentiment intern e musical che mudregi el gest en quei mument. Lu stoppi el studegiar bein il cuntegn dils plaids ed era co il poet hagi fatg e baghegiau sia poesia, cun contas strofas, cun tgei tact e rema, plaids e vers, trests ni leghers etc., forsa strofas cun mintgamai alla fin dil cuors ina reprida, ina repetida de 2 vers per tut las strofas? — Lu, surura, cunzun cu'l mondi a spass o ella natira, ni cu'l fetschi in paus alla cumadeivla, vegnien pil tgau melodias detgavunda. Ord quellas creschien ils accords ed il moviment per far ina secunda, ina tiarza ni quarta vusch. Igl impurtont seigi de saver ordado silmeins l'emprema strofa. Gliez vali de pli che tutta teoria. Pér cu bunamein tut seigi el tgau e lu finiu sin pupi, mondi el da capo vid il clavazin per controllar e remediar ils tuns e las vuschs. Il principal per el seigi ina clara, frestga melodia, e suten vuschs interessantas e libras, mo senza complicar la melodia. Ins stoppi saver cantar tgunsch e cun tschaffen ina canzun.
Cun quei ei mia viseta tier Hans Erni buca stada finida dil tut. El surdat a mi cun sia suttascripziun e dedicaziun enzacons emprems cudischs de canzuns fetg rars de sias SURSELVAS, quels de 1898 e 1905. Il davos cudisch de canzuns de quei num ei gie comparius

pér 1952. Tgei lavur en tut quellas tschiens canzuns fatgas dad el e dad auters componists: de scaffir, epi de mirar che nota per nota, plaid per plaid seigien mess e stampai exact e precis. Sper quels 8 cudischs ha el aunc ediu LA PATRIA 1942, ASTRAS I e II, e per chors mischedai las REZIAS I e II, epi 6 serias FLURETTAS. Era per plirs auters cudischs ha el dau de sias canzuns. En ina Rezia secloma l'entschatta dil text d'ina canzun:

Las muntognas della patria
vegnan endamen a mi.
Sun vivius leu en letezia
denter pezzas en rudi.

Avon che jeu banduni el quei di, surdat el a mi era 6 exemplars de sia Rosetta! E quei fa aunc oz plascher a mi.

*

Hans Erni ha buca mo vuliu ch'ins conti mo de sias canzuns. Siu grond meret ei d'haver inflammau e cudizzau biars auters componists, grischuns e svizzers, ch'els lavurien era per il romontsch e siu manteniment, per il cant! Pertgei adina pli e pli biars chors che vegnevan fundai en nos vitgs romontschs, — e quels dumandavan adina de pli canzuns.
Ed ussa eis ei uras de turnar al tetel d'honur che siu pievel ha dau a Hans Erni gia duront ch'el viveva: *Bab della canzun romontscha!* Nus stuein saver che da 1880 ed avon, tochen vi els 1910 era stau de batter continuadamein encunter l'introducziun della canzun tudestga en tiara romontscha; quella vegneva neuasi dalla Bassa. Ei fuva de mirar che nos componists fetschien e componien lur canzuns en lungatg romontsch, silsuenter cantadas da nos chors ora en nos vitgs! Tgei donn e tgei prighel fuss in cant tudestg staus per il manteniment dil lungatg romontsch! Sco Muoth cun siu clom: Stai si, defenda romontsch, tiu vegl lungatg, — fuva era Hans Erni staus en pei e schau resunar: Stai si, defenda la canzun romontscha! — Sco nos babuns encunter ils tirans, lev'el combatter l'influenza tudestga, far la guardia sper Enn e Rein:

Tras nossas vals in ramurar,
in clom udin stremblend tunar.
Vus muntagnards, leis vus untgir,
Leis buc pil Rein la vet'unfrir?

Hans Erni era buca cumpigliaus tut persuls en quei grev combat pil manteniment della canzun e dil lungatg romontsch. Ei ha dau tons, che jeu fetschel per quella ga meglier de numnar negins auters! — Erni ha buca mo fatg la tschontscha, na, el ha scaffiu nundumbreivlas canzuns, mo surtut mirau che era auters fetschien talas; quellas rimnava el en cudischs de canzuns per mauns dils chors e cantadurs. Quei surtut, ha il componist Erni fatg! Aschia ei la canzun tudestga, schi ferma e prigulusa, per buna part vegnida retenida. Da lezzas uras ni cantun, ni confederaziun, era buca uniuns che vessen gidau a pagar ils cuosts per la stampa. Erni ha riscau, ils chors han cumprau e duvrau ses cudischs. Cun temps e daners ha el buca spargnau. Perquei che Hans Erni ha cargau viaden ella lavur, en plaid e canzun, pli che tuts ils auters, ha el meritau grond laud, ed era acquistau il num de: *Bab della canzun romontsch.* Dil reminent, quei um plein energia ha giu il cletg d'ina liunga veta. Mo quei cletg han aunc biars auters! Hans Erni ha viviu 93 onns, bunamein 3 ga pli ditg che siu amitg Alfons Tuor, cun ses 33 onns, dal qual Erni ha duvrau varga 60 poesias per sias canzuns. Pli che 70 onns ha Erni astgau luvrar continuadamein e stediamein vid siu ideal della canzun romontscha.

Hans Erni ha en in cudischet cul tetel: 40 onns Surselva, scret cuortamein tut las vetas ed era tgei canzuns ch'ils componists han dau ad el per ses cudischs de cant. Tgei scrivems che quei ha duvrau per allarmar quels tschiens umens, per ch'els fetschien ad uras las canzuns giavischadas. Biars componists della Bassa che gnanc savevan romontsch buc!

Ina gada ha Erni era empruau cun mei de far far canzuns! Perquei sai jeu s'imaginar fetg bein con grev ch'el ha giu beinduras cun ses clients.

Quei scret che vus legis cheu sut vev'el giu fatg purtar a mi cun in scolar! Sia scartira ei buca adina bein legibla.

REDACZIUN
«CASA PATERNA»
GLION

Glion, ils 16. 2. 37

Stimatissem signur Dr.!

Chen termet jeu duas poesias, che duessan esser adattadas per la composiziun. Jeu lus specialmein sur attents sil bi text de Conrad Erni, ch'ei sa fatgs per la composiziun musicala.

Cun salids cordials

Vs

Erni

Per memez vev'jeu fatg la canzun, mo maina ughegiau de presentar ella a signur Erni. La poesia de Conrad Erni entschaveva culs plaids:

Sur la spunda va bufatg
nova primavera!

Hans Erni vesev'jeu quasi mintga di a Glion, cunzun da 1936 entochen sia partenza per Cuera 1944, demai omisdus sesents a Glion. 1947 eis el serendius ella vegliadetgna de 80 onns da Cuera a Basilea. Cun quei onn cala el de far il redactur della «Casa paterna». Mo canzuns fa el vinavon e scriver scriv'el tochen paucs dis avon sia mort! Ils davos 13 onns suenter, da 1944—1957, era nies contact staus sespiars. Cun la fiasta de siu 90avel onn de naschientscha, ei quel puspei carschius en moda, che jeu possedel aunc oz in entir triep brevs de quei temps, screttas en connex cun ina scartiretta festiva, alla quala jeu hai astgau esser gideivels. Quella scartira festiva senumna: *Veta litteraria, ovra musicala da Hans Erni.* Era ha el suenter ils 90 surdau a mi cun dretg de publicaziun circa 20 historiettas.
Paucas jamnas avon siu 90avel onn de naschientscha ha dr. Adolf Ribi dil Radio de Turitg giu caschun de fermar la vusch de Hans Erni en in discuors de 40 minutas. Aschia sa il Radio transmetter a vus enzacontas pintgas emprovas de siu plidar.
Vus seregurdeis che jeu vevel fatg all'entschatta dell'emissiun in pass de 50 onns anavon per serabitschar neuasi a Glion, liug d'acti-

vitad de Hans Erni da 1930—1944. Tgei che Hans Erni ha tut prestau avon, cunzun en ses 32 onns a Trin, fuss nunpusseivel de relatar cheu en mesura. Sur dil temps de Trin stuessen auters raquintar, tals che han viviu leu e luvrau cun el. Jeu sundel surtut serestrenschius a mi'atgna experienza directa cun Hans Erni a Glion. Sco nies componist sez raquenta en sias REGURDONZAS, ha el componiu a Trin ina gronda pluna de canzuns, gie schizun dellas pli impurtontas. Enconuschents eis el sco cantadur della primavera! FONTAUNAS CLAR RESUNAN, e cunzun IL MATG EI USS A STRADA, vegnan traso puspei cantadas dals chors ed en scola. IL MATG, ina canzun fatga 1920 sin ina spassegiada a Trin, resuna aunc oz schi frestga e ferma sco antruras, sco sch'ella less cun tun e slonsch leventar sil zuc a nova veta l'entira natira e veta permavauna! —

Ina epoca della veta dil bab de nossa canzun, vein nus aunc strusch menzionau! E cheu stuein nus puspei far in immens sbargat anavos el temps. La veta de Hans Erni ei de paregliar cun ina entira claviatura d'in'orgla, sin la quala la manuta seglia si e giu, anavon ed anavos en gronds sbargats, senza riscar ded ir sur igl ur della veta viado. — Suenter esser daventaus scolast anno 1887, e dau 3 onns scola primara a Trin, era il giuven Erni serendius 1890, pia cun 23 onns, a Mira sper Vaniescha, sco mussader privat en ina famiglia nobla. En quei liug ha el giu caschun de far studis musicals tier in signur Rossi. Leu fa el sia emprema canzun per chor viril: IGL AVIS. Denterora vegn el clamaus schizun a Palermo per fundar e direger in chor romontsch cun caschun dellas festivitads de 600 onns Fundaziun della Svizra, 1291—1891. En plirs marcaus della Sicilia eran secasai numerus Grischuns per far e direger lur fatschentas, denter auter buca paucs de Trin. Il medem onn vegn el denton numnaus scolast secundar a Roveredo; leu stat el 7 onns. El numna quels per ils pli ventireivels onns de sia veta! 1898 elegia sia vischnaunca nativa de Trin il premurau vischin e cantadur per siu scolast secundar. Il medem onn ha el ediu sia emprema SURSELVA, cudisch de canzuns. El dat buca ditg scola. El leva dacheudenvi educar ed instruir buca mo ina scola, mobein il pievel entir. 1905 banduna el pia l'instrucziun scolastica per adina, surpren la redacziun de IL GRISCHUN tochen 1916. Duront l'uiara mundiala e bein ditg suenter quescha sia gasetta. Da 1929—1947 eis el redactur della CASA PATERNA. Dils uffecis publics ch'el ha manischau en quei temps vein nus gia relatau.

Sco scolast secundar e dirigent dil chor viril a Trin datescha la composiziun della renomada canzun: IL PUR SUVERAN, che vus, cars scolars, udis alla fin dell'emissiun. Igl emprem leva negin saver enzatgei de questa canzun. Las notas preparadas pils chors schaian ditg per scaffas entuorn. Mo in tec alla gada tschaffa ella ragisch

els ravugls de cantadurs. Oz eis ella s'ignivada el cor ed egl anim de mintga cantadur ed amatur della canzun romontscha!

En quei mument savein nus buca honorar pli dignamein Hans Erni, il bab della canzun romontscha, che ded era menzionar ils enconuschents plaids: *Quei ei miu grep, quei ei miu crap!* — da Gion Antoni Huonder, nies poet nazional. Quella poesia cul num IL PUR SUVERAN, ha Huonder giu fatg entuorn 1864, spassegiond, en mandura de catschadur, cun tgauns e fisi de catscha, per ils spundivs dil magnific Pez Mundaun entuorn. — Entras musica e melodia de Hans Erni ha il text de Huonder fatg prova, — entras il grondius text ei la musica de Hans Erni daventada dublamein biala e pompusa. —
Anno 1867 ei Gion Antoni Huonder morts a Cuera, paupers e bandunaus da tut il mund. Il medem onn, 1867, ei Hans Erni naschius. Omisdus, il poet nazional, sco era il bab della canzun romontscha, numnein nus cun luschezia ed engrazieivladad en ina solia fladada. Perdetga viva de lur stenta ed ovra grondiusa e communabla, dat a nus per conclusiun la Canzun dellas canzuns romontschas: *Quei ei miu grep, quei ei miu crap,* — e quei en plaid e canzun! —